

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (за матеріалами "Лохвицької ратушної книги другої половини XVII ст.")

Гриценко Світлана Павлівна,

канд. філол. наук, доц.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Великий інтерес мовознавців до проблеми переймання лексичних запозичень та їх адаптації до системи мови-реципієнта зумовлений значною кількістю цих елементів в українських писемних пам'ятках XVI-XVII ст., зокрема в "Лохвицькій ратушній книзі другої половини XVII ст.". Аналіз пам'яток староукраїнської писемності XVI-XVIII ст. виявив тяжіння до мовної традиції попереднього періоду, наявність різноматичної праслов'янської лексики. Інтенсивна розбудова лексичної системи староукраїнської мови, зумовлена культурно-історичними подіями XVI-XVIII ст., спричинила найбільшу в історії розвитку української мови "хвилю" запозичень, кожне з яких має свою історію: час переймання, шляхи входження та багатоступеневу адаптацію.

Ключові слова: запозичення, мова-реципієнт, багатоступенева адаптація.

Лексичний устрій мови, на відміну від її звукової та граматичної будови, не є статичним, а "безпосередньо, органічно і тісно пов'язаний з історією виробництва, побуту, культури, науки, суспільних відносин та інших сфер життя суспільства. Поява нових предметів, установ, понять і под. зумовлює виникнення нових слів або розвиток нових значень в існуючих словах... Невизначеність меж словника мови зумовлюється безперервністю його розвитку, перманентною рухливістю і мінливістю, постійним його поповненням новими словами і втратою застарілих слів, а також різноманітністю і неоднорідністю складу лексики, якою послуговуються представники різних соціальних, професійних, територіальних та інших об'єднань носіїв мови" [Проблеми 1983, 5]. Розвиток матеріальної і духовної культури народу спонукає зміни у словниковому складі мови, які не відбуваються хаотично, а підпорядковуються внутрішнім законам розвитку мови.

Аналіз пам'яток староукраїнської писемності XVI-XVIII ст., зокрема "Лохвицької ратушної книги другої половини XVII ст." виявив тяжіння до мовної традиції попереднього періоду, яка йшла від давньоруської мови, а також наявність мовних норм церковнослов'янської мови.

Пам'ятка рясніє праслов'янською різноматичною лексикою, зокрема в акті № 68 ("Справа Григора з Бе(з)саль ω (з)вадѣ з А(н)дре(м) Яблуно(в)скы(м)...") зафіксована лексема *звада*: "... напо(д)пи(т)ку будучи ... теды в нѣкоторыхъ за(вѣ)зятыхъ речахъ за(д)ку межи собою вчинили ..." [ЛРК, 72], яка, на думку укладачів ЕСУМ, є праслов'янського походження: "... [звадитися], "сваритися", [звадніти] "тс.", *звада* [звадник] "сперечальник", *звадливий* [звадливо] "досадно, неприємно"... – р. [вадить] "зводити наклеп; зволікати час", бр. *вадзіць* "шкодити", п. *wadzić* "сварити; перешкоджати", ч. *vaditi* "заважати", слц. *vadit'*, вл. *wadzić*, нл. *ważić* "тс.", болг. [вадя] "зводжу наклеп", схв. [vaditi] "перешкоджати", стсл. *voditi* "скаржитися на кого, звинувачувати, зводити наклеп" < псл. *vaditi*". [ЕСУМ 1, 318–319].

В акті № 65 ("Справа Нאוумихи с Кра(с)нополѧ ... ѡ спа(д)ки ...") зафіксована лексема *звы(к)ло(ст)*: "І яко на то звы(к)ло(ст) христиѧ(н)ская вказує(т), присто(й)не ѡного небо(ж)чика поховали" [ЛРК, 70], яка своїм корінням сягає праслов'янської доби: псл. *vyknŕti* "набувати знань, навичок; учитися" [ЕСУМ 2, 249-250] (пор.: пол. *zwyknąć* "звикнути", ч. *přivikaty*, слц. *privukat'*, болг. *свиквам*, *навиквам*, м. *свикнува* "звикати", схв. *свикавати се* "т.с.", стсл. *выкнѧти*).

В акті № 96 ЛРК зафіксована лексема *коваль*: "... и при Ивану, ковалю ха(р)ковьско(м) ..." [ЛРК, 94], а акті № 36 – похідний прикметник *ковалев*: "... skutokъ справи тое(й) ѡповели, то е(ст) Кость Нико(л)ски(й), паламар, Ти(м)ъко Ра(д)ковъ, ковале(в) за(т) ..." [ЛРК, 46]. Зауважимо, що "переважна більшість назв, що стосуються ковальської справи, походить від праслов'янського **kovati* – основного дієслова ковальської термінології. Словотворчими найчастіше виступають інфінітивна основа *ков-* або основа теперішнього часу *ку-*. Так, агентивна назва *коваль* утворена шляхом додавання суфікса *-(а)ль* до основи інфінітива *ков-*: его милость господаръ нашъ .. даль къ мѣщаномъ къ ратушу мѣсту своему вжывати кравцы ... ковали ... мыто рыбное (АЮЗР, 1517, 1, 57)". [Історія 1983, 437] Пам'ятки староукраїнської мови фіксують також демінутивне утворення *ковальчик*, яке означає "син коваля", зокрема: "... упросивши з собою ковалчика ... паробка Тимка коваля ... и пошоль дей сполечне з нимъ до дому своего" [Архив 1597, 200]. "Лексикон латинський Є.Славинецького" (1642 р.) фіксує інший словотворчий варіант агентивної назви: *ковачь* [Лексикон 1973, 187]. На думку О.Трубачова, цей термін є характерним переважно для південних слов'ян [Трубачев 1966, 334]. Розвиток ремісничого виробництва в Україні сприяв інтенсивній розбудові ремісничо-промислової лексики, зокрема відносних прикметників: "... цехамъ ... кушнѣрскому, ковалскому ..." [Лазаревский 1633, 12], "... ковалского, ткацкого и иных ремесникувъ цеху ..." [Актывые 1912–1914, 61]. Писемні пам'ятки кінця XVI ст. зафіксували префіксальні утворення від праслов'янської основи, зокрема лексеми *окованую* і *подкованя*: "... скрыню ... железомъ окованую ..." чи "... для подкованя коня ...".

До створених на живомовній основі назв жіночих прикрас належить успадкована з давньоруської мови назва *манисто*, яка зафіксована у "Кормчій книзі бібліотеки Московської Духовної академії № 54" ("Свилми и инѣми всѧцѣми ѡдежами, еще же и манисты златыми, и каменіем оукрашены ..."), в "Душевной грамоте княг. Юліаны, жены кн. Василя Борисовича Волоцкаго, ок. 1503 г." ("Манисто болшое золото"), в "Душевной грамоте князя Дмитрія Ивановича, племянника вел. кн. Василя Ивановича, около 1509 г." ("Манисто на гаитанѣ. Манисто со кресты и иконы и прониски"). Зауважимо, що за даними "Словаря древне-русского языка" І.Срезневського, лексема *монисто* вперше була зафіксована в пам'ятці "Служебная минея за ноябрь по рук. Типографской библиотеки 1097 г. Ягичъ. Служ. мин., стр.274": "Веригами обложень, яко монисты златы". [Срезн. 2, 173] На думку укладачів ЕСУМ, стсл. *монисто* походить від псл. *monisto* [ЕСУМ 3, 507]. Ця лексема була дуже поширеною на теренах України, про що свідчать писемні пам'ятки староукраїнської мови, зокрема *манисто* фіксується у "Актовій книзі Житомирського

городського суду 1649–1650", в "Актовій книзі Полтавського городского уряду XVII века" (вып. II, с. 101), форма *манѣсто* подається під 1633 р. в "Актах Бориспольского мейського уряду 1612–1699 гг." (Київ: Киевская старина, 1892): форма *монисто* фіксується в акті № 64 ЛРК ("Справа Івана шинькара ѿ згиненю перстѣнь"): "... яки(м) способомъ тоє згине(н)є монисто стало ...", "... же мнѣ монисто с хаты згибло ...", "... не журисе, монисто твоє ве(р)неться ..." [ЛРК, 68]. Пам'ятки XVIII ст. подають цю лексему вже із метатезою – *намисто*. [Історія 1983, 397].

ЛРК фіксує лексему *журитися* (акт № 64), яка походить від псл. **žurity* < **gheur* [ЕСУМ 2, 210]; пор.: рос. *журить* "ганити", бр. *журьница*, слц. *žurit'* "ляяти, ганити", вл. *žurnosć* "клопіт, зусилля", нл. *žurnis* "утомлювати, робити неприємним", схв. *журити се* "скаржитися", *журити* "квапитися, поспішати", слн. *žuriti se* "квапитися, поспішати". В аналізованій писемній пам'ятці ця лексема вжита зі значенням "засмучуватися, переживати": "Не журисе, монисто твоє ве(р)неться..." ("Справа Івана шинькара ѿ згиненю перстѣнь" від 16 квітня 1656 року) [ЛРК, 68].

У "Справі Івана Пацюченька, ѿбителя Лохвицького ..." (акт № 80) фіксується лексема *длукъ*, яка була частовживаною в актових книгах XVI–XVII ст., ЛРК не є винятком: "... передъ право(м) ставъши, ѿная Ѡстапиха с того длукгу вы(и)муючи мужа своего ..."; "... и длукги небожьчиковьскіє ѿ(т) ѿны(х) ѿ(т) мала до велика поплачены были" (акт № 11); "... и длукгу заве(л) ..." (акт № 24); "... За котори(и) длукгъ до вряду ... Гри(ц)кову жону припо(з)ва(л) ..." (акт № 34) тощо. На думку М.Фасмера, стсл. *длъгъ* має псл. коріння – **dylgъ*, яке споріднене із гот. *dulgs* "борг", ірл. *dligid* "борг" [Фасмер 1, 524]. Вперше ця лексема засвідчена в пам'ятці XI ст. – "Остромирове евангеліє 1056–1057 р.": "... раба того, поусти и, и длъгъ отъ-поусти юмоу" [Срезн. 1, 755]. Зауважимо, що укладачі ІСУМ не згадують праслов'янське коріння цього слова, а вказують, що староукраїнська лексема *длукъ*, *длукъ* є запозиченням із стч. *dluh*, або стп. *dluh*: "... sobi lisze dluh odnesu Ta horszczki tote ponesu za tobóiu" (1619 р.), або: "...до того быдла подданыхъ своихъ прикупилъ себе и еще болшей быдла у челяди войсковои разныхъ особъ, и за длуги набралъ, що му было винно в обози" (1630 р.) [ІСУМ 8, 34].

ЛРК є своєрідною джерельною базою дослідження ступеня збереженості і трансформації спільнослов'янської лексики. Зокрема частовживаною є лексема *кравець* (акт № 55, № 61 тощо) та похідна від неї *кравчикъ* (акт № 61), що пояснюється активним поширенням кравецького ремесла в Україні в XVI–XVIII ст. "Агентивна назва *кравець*, етимологічно споріднена з *кроїти*, *крою* (пов'язана з цими дієсловами чергуванням голосних – Ф., II, 362) – спільне східнослов'янсько-польське слово (рос. діал. *кровец*, *кравец* – Д., II, 197); блр. *кравец*, п. *krawiec*). Давньоруськими пам'ятками це слово не засвідчується; з цим значенням вживалося слово *шьвьць* (Ср., III, 1601). У староукраїнських пам'ятках XIV–XV ст. воно фіксується опосередковано як особова назва (ССУМ, 1495, I, 508). Починаючи із XVI ст. засвідчується досить широко: "... его милость господаръ нашъ ... даль ... къ мѣщанамъ к ратушу мѣсту своему вжывати *кравцы*, кушнеры, шевцы ... мыто рыбное, повѣчщины, грошь варовой, мыто соляное ..." (АЮЗР, 1517, 1, 57); "... панове це-

хмистрове и ремисници лвовские: шевцѣ, кравцѣ, рѣзники..." (Льв. СБ, 1609, 36); "... кроитель: кравецъ" (Бер. Лекс., 1627, 56); "Ризошвецъ: *кравецъ*" (Бер. Лекс., 1627, 109). Субстантивований дієприкметник *кравчий* вживався на означення поче-сного придворного звання: "Я князь Юрій Александрович, воевода Киевский, крав-чий господаря нашого" (АЮЗР, 1710, I/VI, 15). Дерииваційне прикметникове утво-рення від *кравецъ* – *кравецъкий* найчастіше вживається як означення до певного це-ху: "... кушнерського, кравцекого и шевського ... и иных ремисникувъ цеху" (АПГУ, 1670, II, 61)". [Історія 1983, 453-454].

Інтенсивна розбудова лексичної системи староукраїнської мови, зумовлена культурно-історичними подіями XVI-XVIII ст., спричинила чи не найбільшу в істо-рії розвитку української мови "хвилю" запозичень із інших мов.

Серед назв, понять, пов'язаних із фізіологічним буттям людини, її народженням та смертю, її фізичних станів, ознак, рухів тощо ЛРК зберегла лексему, що стосу-ється обряду поховання – *цвинтар*: "... и въ цви(н)та(р) Нико(л)ски(й) кину(л)ся..." [ЛРК, 93]. Ця лексема раніше засвідчена волинською писемною пам'яткою – "Кни-ою Гродскою Луцкою" (1564 р.): "Похован на цвиньтару у костела святого Якуба в Луцку" [МСТ 2, 468]. На думку Є.Тимченка, вона походить від ср.-лат. *coemeterium*. А.Булика стверджує, що це польське запозичення (п. *cmentarz*), яке своїм корінням сягає латинської мови (лат. *cimeterium*) [Булика 1972, 348]. Ця лек-сема і донині вживається в українській мові, зокрема в бойківському діалекті, на чому акцентує свою увагу М.Онишкевич, вказуючи на її польське походження та варіантність: "*цвинтар, цвінтарь, цвентарь, цвонтарь, цминтарь*, "кладбище" < *cmentarz* (изредка встречается свободное от польского влияния киминтарь) [Оныш-кевич 1969, 251]. Вчений зауважує, що "... заимствований из польского языка в ди-алекте бойков больше, чем из других языков, близких ему территориально – слова-цкого, венгерского, румынского. Этот факт не удивляет, так как контакт бойков с поляками и их языком был сравнительно теснее, чем с другими языками, и длился полных 600 лет". [Онышкевич 1969, 229].

У ЛРК широко відбиті слова понятійного ряду "говорити, повідомляти": *гово-рити, мовити, пов'їсти, питати, одпов'їдати, скаржитися, протестувати* тощо. Частотність вживання цих лексем різна: від поодинокого (*скаржитися* (одне сло-вовживання на 100 актів), *турбувати* (два слововживання)) до частого (*мовити* (52 слововживання на 100 актів)). Зокрема, лексема *турбувати* "непокоїти, триво-жити, хвилюватися, піклуватися, клопотатися" –польське запозичення (*turbować* "турбувати, непокоїти", *turbacja* "турбота, журба, неспокій"), яке походить від лат. *turbare* "хвилювати, розладнувати, тривожити, турбувати", пов'язане із *turba* "су-м'яття, безладдя", *turbo* "вир, вихор". [ЕСУМ 5, 679]. Зауважимо, що іменник *тур-бація* вживається в ЛРК частіше (11 разів на 100 актів), ніж дієслово *турбувати* (2 рази на 100 актів). ЕСУМ вказує на два значення цього запозичення: 1) "турбо-та, клопіт, неспокій, хвилювання, тривога, піклування"; 2) "обтяжливі заходи, по-в'язані із переміщенням когось чи чогось" [ЕСУМ 5, 679]. ЛРК репрезентує цю лек-сему з різними значеннями. Зокрема, зі значенням "клопіт, неспокій, тривога..." ле-

ксема *турбація* вжита в акті № 65: "... на(й)ме(н)шо(й) кри(в)ди и турбаціє(й) ω(т) Наумихи и еи сына вѣчьными часы нѣ ω(т) кого и(н)шого не поноси(л)" та в акті № 72: "... ту(р)бациє(и) немало(й) зажили ...". Однак у більшості актів (№ 52, № 63, № 85, № 90 тощо) це запозичення вжите із другим значенням: "Що те(ж) оны(й) судь не (з)наючи, що проме(ж) ними за по(с)ва(р) былъ, ωсуди(в)ши и выпи(с) с кни(г) своихъ ω ту(р)бациі и(м) да(в)ши ...", або "... жебы ся з собою безъ бо(л)шихъ туръбаци(й) и педиме(н)то(в)ъ правъны(х) погодили...", або "... а че(т)ве(р)тая ча(ст) Ле(с)ку Куце(н)ку з жоною его бѣ(з) жа(д)ны(х) ту(р)баци(й) вѣ(ч)не зоста-вати маєт ...", або "Мы по вы(с)луха(н)ню и(х) зо(з)нання и згоди си(м) наши(м) декърето(м) стве(р)жає(м), абы ниhto з ни(х) жа(д)но(й) ту(р)баци(и) ω тоє вшана(т) жа(д)ною мѣрою не важилься ...".

Інша лексема із цього ж понятійного ряду – *протестовати* – була запозичена в староукраїнську мову, на думку укладачів ЕСУМ, у 1598 р. (пор.: іменник *протест* – в 1711 р.) з латинської мови (*protestari* "заявляти публічно, свідчити" < префікс *pro-* "уперед; для; на користь" + *testari* "свідчити; урочисто твердити; доводити; заповідати"), яке через італійське посередництво (*protesto* "прийняття скарги про несплату; опротестування (векселя)" < *protestare* "оголошувати, привселюдно свідчити; опротестовувати; заявляти; протестувати") потрапляє на німецькомовний ґрунт (*Protest* "протест"); зрештою – до староукраїнської мови. [ЕСУМ 4, 609-610] Зокрема, в "Справі Матвея Ємчеченка, воита лохви(ц)кого" (акті № 85) зафіксована лексема *протестовати*: "... ижъ звы(ш) мене(н)ный Григоръ протє(с)това(л) на(м) справу и ска(р)жилъся на звыш реченого ву(й)та ...". Зауважимо, що М.Фасмер поділяє погляди укладачів ЕСУМ щодо походження іменника *протест*, подаючи першу його фіксацію в російських пам'ятках 1705 р. Однак дієслово *протестовать*, на думку вченого, потрапило до російської мови в епоху Петра I за посередництва польської мови (пол. *protestować* < лат. *protestari*). Аналогічно й лексема *протестація* (пол. *protestacja* < лат. *protestatio*) [Фасмер 3, 382].

ЛРК зафіксувала лексеми на позначення назв понять, які номінують різні форми психічної діяльності людини. Ця лексика переважно питома за походженням, однак є і запозичення, доля яких у сучасній українській мові склалася по-різному. Зокрема серед лексем, які характеризують такі "порухи" людської душі, як сум, жаль, туга, часто фіксується писемними пам'ятками XVII ст. полонізм *фрасунок* (пол. *fraszunek*) [Булыка 1972, 340], який виявився історично неперспективним запозиченням: "... буде(т) печал(л) и ско(р)бь и фрасуно(к) мѣти ..." [Зиновійв 1971, 39]. У "Справі Івана шинькара ω згиненю перстьнѣ" (акт № 64) ЛРК зафіксована дієслівна форма *фрасуватися* зі значенням "сумувати, тужити" (1656 р.): "Тогда Конова(л)ка до Иванихи мовила: "Для чого ... *фрасуєшься*?" – и она ω(т)повидѣла, ижъ "для того, же мнѣ монисто с хаты згигло". Ω чомъ Коновалька мовила: "Не *журисе*, монисто твоє ве(р)неться ..." (стукр. *фрасуватися* < пол. *fraszować*). Є.Тимченко зауважує, що пам'ятки досліджуваного періоду фіксують ще похідне утворення – прикметник *фрасовливый/фрасонливий* [МСТ 2, 456]: "Фрасовливых утѣшаты" (1624 р.) [Пам'ятки 1896–1906, 40]; "Мовить цесареви Салтаваринь, ви-

дючи его фрасонливого, хочешь ли цару, я покажу тобѣ сына твоего Константина живого" [Рукописный 1771, 366].

На позначення понять "задрість і підступність" ЛРК зафіксовані лексеми *ошукан* та *фальшиво, фалшований*. "Обидва слова є германізмами (*фалишь* < с.-в.-н. *valsch* через п. *falsz* – Ф., IV, 184; *шукати* < п. *szukać* < н. *suchen* – Вг., 557)". [Історія 1983, 294]. У "Справі Левка Дюгтера ω селе(д)ци фа(л)шованый, обывателѣ ло(х)ви(ц)кого, з москале(м) пут(н)илски(м)" від 16 березня 1656 р. зазначено: "Ωного жь Ива(ш)ка строное бра(т)я Микита и Бори(с) Никифоровичь, при оповѣда(н)ю ωглядѣвши, и пре(д) нами, врядо(м), при(з)нали, же не добре тую бочьку селе(д)цовъ нафасовано, але фа(л)шиво насыпано на(д) постано(в)-ле(н)ны(и) звича(и)".

Велика група запозиченої лексики досліджуваної пам'ятки належить до понятійного поля "честь, повага, шана". За частотністю вживання переважає старопольський прикметник *зацний/зацный* (18 слововживань на 100 актів) – *заспу* "достойний, шанований". За даними ІСУМ [ІСУМ 11, 40-41], це запозичення у мові-рецепієнті розширює своє семантичне поле: 1) "поважний": "... поча(л) есми кнѣзя бульгу гамовати аби такъ зацного человека до сме(р)ти незабыва(л)..." (1572 р.). [Жизнь 1849, 31]; 2) "важливий, знаменитий, добрий": "О которомъ та(к) зацномъ и велико(м) потребно(м) соборѣ здаломися за речъ потребную в(ш) м(л) паномъ и братия(м) мои(м) озна(и)мити" (1588 р.) [Документи: рук. кін. XVI – серед. XVII ст., 101]; 3) "шляхетський (який стосується шляхетства, шляхти)": "... малжонька моя ... княгиня Ганна Тихоновна Хомяковича, яко зацного отца и пощивое матки своее ... в станъ святоблывый малжонский принесла" (1570 р.) [Архив 1909, 203]. У ЛРК прикметник *зацний* часто фіксується як складовий елемент актового штампа у значенні "поважаний" (акт № 78, № 81, № 91, № 92, № 93, № 96): "... люде зацньіе и вѣри годьные ...", який іноді дублювався прикметником *добрий*: "... были люде добріе и вѣри годьніе" (№ 89, № 75) чи *пристойний*: "... и(з) меща(н) при(с)то(й)них и вѣры годнихъ ..." (№ 100), або ж уточнювався вказівкою на соціальний статус: "... козаками зацньими и вѣри го(д)ньими ...". У значенні "поважаний, достойний, шанований" цей прикметник зустрічається у актових текстах пам'ятки (і поза штампами), зокрема в акті № 46 мова йде про чесного, шанованого всією громадою чоловіка на ім'я Василь: "Теды онаѣ Мелещиха втожь доброво(л)не при(з)нала, ижъ "вхова(й) бже, того Василя до присяги притяга(т) не хочю и нѣ въ чомъ тяга(т) не мышлю, кгда жь и я знаю, же, ω(н) есть за(ц)ньи(й) человекъ" [ЛРК, 54]. У значенні "добрий, порядний" прикметник *зацний* фіксується в акті № 8, в якому мова йде про людей, які, не підозрюючи, з ким мають справу, рятують крадія, який, втікаючи, падає із награбованим у річку Сулу: "Є(д)но жь бгъ ему мл(с)тиви(и) того пре(л)ся, взя(т)ѣ не допускаючи, же чере(з) Сулу, мимо млины идучи, и у воду врину(л)сѣ..., и тамъ его люде ω(т) такого утрафе(н)ѣ, яко за(ц)ного, мнѣмлючи, человека, виратовали..." [ЛРК, 24]. Зі значенням "добрий" аналізований прикметник зустрічається в акті № 86: "... и при (ц)ногѣ и(х) ω(с)тавали за(ц)но(й)..." [ЛРК, 89]. У досліджуваній пам'ятці староукраїнської мови в акті № 40

від 18 червня 1655 р. зафіксований прислівник *зацне* у значенні "гідно, достойно, чесно, справедливо": "То(г)ди мнѣ тоть Васи(л), брать мо(и), ижь прави(л) ижь повѣда, кгди ма(т)ка моѡ, небожька, з сего свѣта зходила, теди до(м) за(ц)не во вѣсе(м), що кому належало, ро(с)поряджаючи, и Катеринѣ ... коро(в) двѣ, ѡве(ц) десятеро ѡ(т)казала ..." [ЛРК, 49]. Зауважимо, що цей прислівник у писемних пам'ятках XVI-XVII ст. засвідчений також зі значенням "благородно, шляхетно" [ІСУМ 11, 39] та у формі вищого ступеня: *зацнѣй* (< стп. *zaciej*) [ІСУМ 11, 44]. Староукраїнські пам'ятки кінця XVII ст. фіксують похідні утворення від прикметника *зацний* – *зацневрожоний/зацнеурожоний* (< стп. *zacie urodzony*), *зацнеславенный* (поч. XVIII ст.), форми вищого ступеня порівняння: *зацнѣйший* [ІСУМ 11, 41-42] та іменник *зацность* (< стп. *zacość*) [ІСУМ 11, 39-40].

У цьому ж понятійному полі "честь, повага, шана" ЛРК зафіксований іменник *цнота*, який на думку Є.Тимченка [МСТ 2, 471] та А.Булики, був безпосередньо запозичений із польської мови (пол. *cnota*) зі значенням "доблесть, честь, чеснота". Зокрема, Захарій Копистенський у "Палинодии" (1621 р.) згадуючи про князя Острожського, зазначав: "Цноть всѣхъ полный былъ [Острожскій]." [МСТ 2, 471]. Зі значенням "чеснота" цей іменник вживається в акті № 86 ЛРК: "А по(с)тупуючи собѣ ведьлу(г) боя(з)ни бжеєи і срукости права по(с)политого наказує(м) теды де(к)рето(м) ншим, а Матьвѣю Ємъче(н)ку і Василю Скребцу, ѡные сторожи, которого злочи(н)цу сте(р)егли, во вѣсем попо(л)нили ѡ(т) мала до веля, во вѣсѣхъ выклада(х) правъны(х), яко і неправъны(х) попо(л)нили, и при (ц)нотѣ и(х) ѡ(с)тавали за(ц)ной..." [ЛРК, 89]. Пам'ятка також зберегла антонімічну форму, зокрема в акті № 100 від 18 червня 1659 року зазначено: "Которой любо то она ко тому свѣдо(ц)тву не го(д)на припущона мѣла бы(т), бо ю(ж) не поє(д)нокро(т) не(ц)нота єи и учи(н)но(ст) злая пре(д) судо(м) видомає сужена была ..." [ЛРК, 97], а також утворені від неї прикметник *нецнотливыи* ("... я то ж перьвы(й) ра(з) таки(й) зли(й) не(ц)нотливы(и) учинокъ попо(л)ни(л) ..." [ЛРК, 56]) та прислівник *нецнотливе* ("... на (з)лочи(н)стве нецъно(т)ливе и Стефа(н), кравецъ, з мужє(м) мои(м) бави(л)ся ..." [ЛРК, 60]). На думку Є.Тимченка, прислівник *цнотливе* (< пол. *cnotliwie*) у мові-реципієнті активно вживався ще на початку XVI ст., про що свідчать староукраїнські пам'ятки (1527 р.), а прикметник *цнотливий* (< пол. *cnotliwy*) зафіксований пам'ятками початку XVII ст. (1621 р.) [МСТ 2, 471].

Понятійне поле "честь, повага, шана" було збагачене ще одним полонізмом та похідними утвореннями від нього: *статечность* "солідність, постійність, статечність, благопристойність" < пол. *stateczność* (1621 р.); *статечный* < пол. *stateczny* (1571 р.); *статечне* < пол. *statecznie* (1621 р.) [МСТ 2, 361-362]. Зауважимо, що іноді дослідники мають різні точки зору щодо шляхів запозичення окремих лексем. Зокрема, в межах аналізованого понятійного поля є лексема *респект*, яка, на думку А.Булики, є латинізмом (*respectus*), який був запозичений через посередництво польської мови (*respect*) [Булька 1972, 281]; Є.Тимченко виключає посередництво польської мови [МСТ 2, 271]; укладачі ЕСУМ стверджують, що лексема *респект* "повага, пошана"

запозичене з французької мови, очевидно, через німецьку (н. *Respékt*); фр. *respect* "пошана, повага" походить від латинського *respectus* "повага; точка зору; оглядання назад", пов'язаного із *rescipere* "дивитися назад, оглядатися", що складається з префікса *re-* і дієслова *specio* "дивлюся", пов'язаного зі *specto* "дивлюся, спостерігаю" [ЕСУМ 5, 64]. Іменник *респект* зафіксований у "Палинодії" Захарія Копистенського (1621 р.), а в кінці XVII ст. ЛРК дієприслівник *роспектуючи* (акт № 36 від 17 травня 1655 р.): "Котори(и) Васи(л), же его нѣгде Аньдре(и) не ѿ(т)пустиль, мусиль ему неѿ(т)ступне гроше(и) ше(ст) копь до рукъ датъ, а за ѿстатокъ просиль. Што тотъ Андърѣ(й), нѣ на що не роспекътуючи, яко люди(и) сила на то при(з)нало, же, мови(т), ѿного Васи(л)а, за шю взявъши, додому попроважу" [ЛРК, 46].

Зі значенням "шанований, статечний" в аналізованому понятійному полі в староукраїнській мові вживалася лексема *поцѣтивый* та іменник *поцѣтивость*. ЕСУМ вказує на польське чи словацьке походження цього слова: пол. *rozciwiy* "добрий, добродушний; заст. чесний, порядний"; чеш. і слц. *roctivý* "чесний, порядний" [ЕСУМ 4, 545]. Є.Тимченко схиляється до польськомовного коріння цього запозичення: *поцѣтивость* < пол. *rozciwość* [МСТ 2, 201]. ЛРК фіксує як іменну форму: "... ежели бы дѣвѣка при собѣ по(ц)тивости дѣвоцко(й) заховати мѣла ..." [ЛРК, 59] так і прикметникову: "... яко поцѣтивою во (въ)се(м) пое(д)наль ..." [ЛРК, 92].

У цій же писемній пам'ятці зафіксоване ще одне запозичення з понятійного поля "честь, повага, шана" – негативно "забарвлене" дієслово німецького походження *зневажати* < *вага* < д.-в.-н. *waga*, нвн. *Wage (Waage)* [ЕСУМ 1, 317-318]. Можливо, у процесі запозичення цієї лексеми польська мова (п. *waga*) зіграла роль мови-посередниці [Фасмер 1, 263; Булыка 1972, 54; Шанський 1, 4; Преображ. 1, 61-62]. У значенні "принизити, образити" цей германізм вжито у акті № 85 ЛРК: "... теды его Григоръ катомъ назъваль; и такъ старшого уципѣливе зневажилъ ..." [ЛРК, 87]. (Зауважимо, що у "Віршах ..." Зиновіїв К. вжиті як синоніми лексеми *повага* та *пошановане* (< *шановати* < пол. *szanować* < нім. *schonen*) [Brückner 1957, 540]). Частина запозичених лексем аналізованого понятійного поля українською мовою згодом були втрачені (*зацний*), інші звузили своє значення і знизили активність (*цнота, респект*), ще інші закріпилися в мові [Історія 1983, 294].

Повністю сформованою на період XVI-XVIII ст. була тематична група лексики на позначення родинних зв'язків і стосунків. Привертає увагу співвідношення понять *дружина* – *жона/жѣнка* – *малжонка* на позначення "члена подружжя жіночої статі". ЛРК (акти № 1-100) фіксує із цим значенням лексему *жона*, яка є праслов'янського походження (*žena* < **genā*) [ЕСУМ 2, 206]. Наприклад: "А(н)друшъкова жона" (акт № 20), "и(н)шую жону" (акт № 24), "за жону собѣ взяль" (акт № 25), "и жона ѿного Омеляна" (акт № 26), "з жоною своєю бы(л)" (акт № 28) тощо. Характерної для української мови форми *жѣнка* ця пам'ятка не фіксує. На позначення "чоловік, член подружжя чоловічої статі" вживалася лексема *муж*, яка також є праслов'янського походження (*mъžь* < **mon-gio-*) [ЕСУМ 3, 530; Фасмер 2, 670-671; Преображ. 1, 566; Brückner, 327; Machek, 384]. Для порівняння: пол. *maż*, чеш. слов. *muž*, бол. *мъж*, схв. *мўж*. "Звужується сфера використання запозичень із польської

мови *малжжонокъ, малжжонка* "чоловік, дружина" [Історія 1983, 298]. Ці лексеми не засвідчені ЛРК, тим самим заперечується твердження А.Бурячка про те, що слово *чоловѣкъ* з кінця XVIII ст. почало позначати "члена подружжя", поступово витіснивши давніше *мужъ*. [Бурячок 1961, 108]. Зокрема, в акті № 47 розглядається справа Горпини Костювни, яка відмовлялася жити у законному шлюбі із чоловіком-злодієм Якимом Литвином. У цьому акті протиставлені дві лексеми *муж* у значенні "чоловік" і *човек* у значенні "людина": "... же жона и(з) злочи(н)цею мешъкати не повин(н)на, бо кгда(с), если бы жона с прили(ч)ни(м) човеко(м) мо(г)ла мешъка(т), то южь кгда се и еще кому ѿ(т) такого человека стане(т) шкода, то южь жона и дѣти ѿ(т) того не уво(и)дутъ, што прощеніе помененая Го(р)пина з оны(м) Якимом(м), злочи(н)цею, муже(м) свои(м), взявъши, уво(л)нена ѿ(т) него навѣки ве(д)лугъ духовъни(х) ѿсобъ з данѧ и ѿбя(с)неныхъ а(р)тикуловъ ѿ(т) на(с) за(с)тае(т) ..." (від 22 грудня 1655 року) [ЛРК, 55]. На позначення поняття "шлюбний стан" використовувався полонізм (стан) *малженский*, що засвідчують акти ЛРК: "... в станѣ ма(л)же(н)ско(м) бы(в)ши ..." (акт № 24); "... ѿ(н)ъ в Ставище(х) све(ст) мою в станѣ ма(л)же(н)ско(м)ъ за собою пре(з) по(л)тора року трима(в)ши а потом ѿи покинувши, и(н)шую собѣ жону в ста(н) ма(л)же(н)ски(и) понѧ(в)ши ..." (акт № 24); "... ѿбывате(л)ку нашу, добри(м) и во(л)ни(м) именуочисѧ човекомъ ("людиною"), за себе в ста(н) ма(л)же(н)ски(й) понѧ(л) ..." (акт № 38), "А е(с)ли тая дѣвка при (з)доровью пе(р)шомъ зо(с)тане(т) и до ѿ(т)да(н)ѧ в ста(н) ма(л)же(н)с[кий] при(й)детъ ..." (акт № 42) тощо.

Поповнюється запозиченнями група лексики, що характеризує різні форми розумової діяльності людини, зокрема слова, що передають ступінь достовірності знань чи суджень. Зокрема в ЛРК (акті № 47) вжита лексема *заисте* "справді, дійсно, істинно": "Што ре(с)по(н)сѣ в писаню ѿ(т) Микити Миха(й)ловича, атамана гли(н)ского, до на(с) пришо(л), ижъ заи(с)те, яко се выше(и) поменило на ѿно(г)[о] Якима тая справа, же ѿ(н) боя(з)нѣ бжую прѣпомнѣвъши, бы(д)ло у Оле(ш)ка покраль, показала ..." [ЛРК, 55]. Ця лексема була запозичена зі стпол. *zaiste* ще в кінці XVI ст.: "... я заисте пишѣ а ты читаєшь" (1596) [Зизаній 1964, 65] за даними ІСУМ [ІСУМ 10, 41]. Однак, на думку інших вчених, цей полонізм фіксується староукраїнськими писемними пам'ятками ще на початку XVI ст.: "То мнѣ повѣдалъ заисто панъ Ив. Сопѣга" (1508 р.). [МСТ 1, 269; Історія 1983, 301]. Це запозичення не прижилося в новій літературній мові. Така ж доля і полонізмів *вонтпити* < пол. *wątpić* "сумніватися"; *вонтпливе* < пол. *wątpliwe* "із сумнівом"; *вонтпливость* < пол. *wątpliwość* "сумнів"; *вонтпливий* < пол. *wątpliwy* "сумнівний" [МСТ 1, 114]. Пам'ятки XVII ст. фіксують лексему *фалишь* < пол. *falsz* "брехня" та похідні від неї: *фальшованье* < пол. *falszowanie*, *фалишый* < пол. *falszywy*, *фалишье* < пол. *falszywie* [МСТ 2, 452]. ЛРК зафіксувала прикметникову ("... ѿ селе(д)ци фа(л)шованый ...") та прислівникову ("... але фа(л)шиво насипано ...") форми (акт № 62) [ЛРК, 67].

Період XVI-XVIII ст. в історії розвитку української мови позначений активним розвитком наукової лексики, унормуванням термінології, що було обумовлено

культурно-історичними та міжнародними подіями. "Наукова лексика певною мірою розвивалася на базі етимологічно питомного фонду; це стосується насамперед її загальнонаукового шару. Проте переважна більшість цієї лексики, особливо термінологічної номенклатури, є новим явищем для досліджуваного періоду. У процесі поступового нормування ця лексика закріплювалася у системі української мови, зокрема в системі нової літературної мови" [Історія 1983, 306].

У староукраїнських пам'ятках XVI ст. (1538 р.) зустрічається латинський термін на позначення "людини в цілому" – *персона* (лат. *persona*) – "особа" [Бер. Лекс., 1627, 119], яке М.Фасмер та Є.Тимченко кваліфікують як безпосереднє запозичення із латинської мови. [МСТ 2, 104; Фасмер 3, 244], а укладачі ЕСМУ вказують ще на польськомовне посередництво у процесі переймання [ЕСМУ 4, 353-354]. Це запозичення було частовживаним у досліджуваній пам'ятці: "А того в Перея(с)лавлю в я(р)ма(р)цѣ злочи(н)цу своего вла(с)ного, Ωхърѣма, здыбала и та(м) его к управу нашедъши, не припозывала, и на(с), невы(н)ны(х) пѣ(р)сонъ за уда(н)ε(м) людъски(м) ту(р)буε(т)" [ЛРК, 88], або ж: "Где тежъ мы, уря(д), вы(ш) пререченыε пѣ(р)соны, вы(с)лухавъши конътрове(р)сії сторонъ ѡбохъ слу(ш)не ..." [ЛРК, 89], або ж: "... и при ини(х) пѣ(р)сона(х) вѣри го(д)ни(х) при то(й) справѣ будучи(х) як с козако(в), такъ и(з) мещанъ ..." [ЛРК, 96]. Похідним утворенням від іменника *персона* є прислівник *персоналітер*, який у ЛРК вживався зі значенням "особисто, персонально": "Што (с)мо на ска(р)гу ѡного Гри(ц)ка казали зара(з) ѡному Данилу пере(д) собою персоналѣте(р) стати ..." [ЛРК, 62]; зауважимо, що ця лексема була складовим елементом актового штампа: "... постанови(въ)шися персоналѣте(р) ..." (акти № 60, № 78, № 98).

Частовживаною у писемних пам'ятках XVII ст. була лексема *натура*, яка через пол. *natura* [Фасмер 3, 49] була запозичена з латинської мови (*natura* "природа"). Зауважимо, що Є.Тимченко цю лексему вважає безпосереднім запозиченням із латинської мови [МСТ 1, 473]. У писемних пам'ятках староукраїнської мови слово *натура* використовувалося для номінування понять "природа, натура, ество", а вже у XVII ст. – "властивість": "В двохъ натурахъ а въ одной персонѣ" [Рукописный 1771, 311]; "Над натуру чуда учинилъ" [Марковский 1894, 59]; "Взяти на себе натуру чловѣчюю" [Гаятовский 1659, 1]; "Маць симъе есть мокрой и зимней натуры" [Малорусские 1890, 49].

Староукраїнські писемні пам'ятки досліджуваного періоду зафіксували розвиток філософської термінології, зокрема слів на позначення ходу та прийомів логічного мислення, його засобів тощо (*ділема* "софізм із правом вибору однієї із суперечностей" < гр. *δίλεμμα*; *азіома* "незаперечна істина" < гр. *αξιωμα*; *дедукція* "висновок" < лат. *deductio*; *силлогісмовати* "робити умовисновки" < гр. *συλλογισμός*; *детерміновати* "визначати" < лат. *determinare*; *апелувати* "покликатися, звертатися" < пол. *apelować* < лат. *apellare*; *реферувати* "бути відбитим, занотованим, записаним" < лат. *referre*; *аббревіаторь* "автор скороченого витягу зі справи" < лат. *abbreviator* тощо). ЛРК відбиває часте вживання (6 разів на 100 актів) терміна *квестія* "проблема, питання, справа" < пол. *kwestia* "питання, справа" (пор. чеш. *kvestie*

"питання, справа") < лат. *quaestio* "питання, справа, пошук, дослідження" < лат. *quaero* "шукаю, питаю, досліджую" [Булыка 1972, 145; ЕСУМ 2, 416]. Зауважимо, що Є. Тимченко вказує на безпосередній шлях запозичення цього терміна з латинської мови та на розширення у мові-реципієнті його семантики, зокрема пам'ятки засвідчили цю лексему зі значеннями "вопрос, задача" [МСТ 1, 461] (напр.: "Три покоіовыи учинили квестію, що есть наймоцнѣйшого на свѣтѣ" [Галатовській 1659, 188]) та "допрос" [МСТ 1, 462] (напр.: "Ивана и Остапа на квестію взято" [Акты 1887, 15] або ж "Аже на всѣхъ трохъ квестияхъ признавалъся до своего злого учиньку" [Протоколы, 56]). Зважаючи на жанрову специфіку ЛРК виправданим видається переважне вживання цієї лексеми на позначення поняття "допит": "Теды тотъ злочи(н)ца такъ доброво(л)не у везенію сидячи, и на явьку, яко и на кве(с)тіи и на ѿ(с)татъне(м) стопню многих злочи(н)цовъ горе(л)чаниковъ з пе(д)деся(т) по я(р)марьку именоваль" [ЛРК, 53]; "Мы засѣлы(й) судъ, права по(с)политого не ро(з)риваючи, але ѿвше(м) с право(м) по(с)политы(м) з стосуючыся любо и поли(ч)кова(н)я на ны(х) жа(д)ного не было, ѿны(х) зра(й)цовъ на кве(с)тію сказали ве(д)лугъ за(с)луги ихъ" [ЛРК, 79]; "Кгды ж тіє злочи(н)ци к оста(т)нему стопню приведеніє были, по(д) згибе(л)нищью ѿба привеза(н)ные при(з)нали, ижъ "нѣякого и(н)шого злочи(н)ства не (з)нає(м) и не мови(м), але на Ка(р)па, якъ на кве(с)тій повѣдали, и тепе(р) поваде(м)" ... " [ЛРК, 80]. Лексема *квестія* ЛРК зафіксована також із більш уточненим значенням "допит із катуваннями", пор.: "... абы тотъ Ωхрѣме(ц) ѿ(т) сторонни поводовое былъ на квестію выданъ ..." (акт № 45) і "... жебы тот Ωмеля(н)ъ, яко юж(ъ) подозрены(й) человекъ и ныне право(м)ъ переконаны(и), бы(л) мистру ["катові"] на кве(с)тію выданы(й) ..." (акт № 23). З розвитком актових книг на теренах України "збільшується ряд синонімів на означення поняття "допит": *опыть* (Арх. ЮЗР, 1583, 8/III, 378; АПГУ, 1664, 1, 5), *допросъ* (ДНМ, 1719, 110), *перепросъ* (Пр. ПС., 1756, III, 116 зв) поруч із книжним *квестія* (лат. *questio*; Т.Мат., 316)", що перебуває у синонімічних зв'язках із терміном *проба* (лат. *proba*) "допит із катуванням" (АП, 1691, 74)" [Історія 1983, 494]

Широко представлена запозиченою лексикою і тематична група "назва одягу, взуття, прикрас". Зокрема, староукраїнські пам'ятки XVI-XVIII ст. крім назв одягу, який був поширений у побуті народних мас (*делія, доломан, реверенда*), фіксують номенклатуру типового убрання українців досліджуваного періоду (*кожухъ, кафтан, жупан, свита, кунтуш, сукман* тощо). Ця група лексики також репрезентована і в аналізованих актах ЛРК. Зокрема, в "Ωповѣ(д)и прекладано(и) скарги ѿ(т) Демка, ѿбывателѣ жабского, на Ивана, кра(в)ца прилуцького" (акт № 61) зафіксована лексема *жупан*: "Що то(т) Ива(н), зня(в)ши з себе жупа(н) ... тому Де(м)ку даль" [ЛРК, 67], або ж у "Запи(с)і Гри(ц)ко(в) ис тещею": "Теды во (в)се(м)ъ на (в)се(м)ъ згода была, и дала ему жупа(н) ши(п)тухови(й) ..." [ЛРК, 90]. Лексема *жупан* номінувала "довгий верхній одяг (чоловічий та жіночий), який носили під свитою чи кунтушем" і, на думку А. Брюкнера, вона походить від польського *żupan* < араб. *džubbah, džobbah* [Brückner 1957, 668]. М. Фасмер [Фасмер 2, 66] поділяє думку Е. Бернекера [Berneker I, 460] про запозичення цієї лексеми з італійської мови: *it.*

giurpone, giubbone "чоловічий кафтан із грубої тканини; селянський кафтан, фуфайка". Укладачі ЕСУМ вказують на поширення цього слова у староукраїнській мові з XVI ст. та на посередництво польської мови у процесі переймання: стукр. *жупань* < пол. *żupan* < іт. *giubbone (giurpone)* "селянський каптан" – аугментатив від *giubba (giuppa)* "куртка" < араб. *ḡubbah* "верхній одяг із широкими рукавами" [ЕСУМ 2, 209]. Укладачі ІСУМ також вказують на арабське коріння цієї лексеми: стп. *żupan* < іт. *giubbonne, diuronne* < араб. *džubbah* "верхній одяг, оздолений хутром і позументом". Вперше це запозичення було зафіксоване у 1501 році; зауважимо, що пам'ятки XVI-XVII ст. засвідчують багатий вибір жупанів в Україні: за кольоровою гамою та за структурою тканини, пор.: "жу(п)а(н) блаки(т)ный лу(н)ски(и) ..." (Київ, 1501 р.); "... жу(п)ань сукна чорного лонского ..." (Клевань, 1571 р.); "... жѣ(п)а(н) каразии зеленое ..." (Луцьк, 1595 р.); "... жепань аксамитний чирвоний" (Чигирин, 1600 р.); "... мѣ(р)авско(го) сукна на жу(п)а(н) ..." (Львів, 1631 р.); "... жу(п)а(н) лонѣдышовы(и) ..." (Житомир, 1650 р.) тощо.

Серед назв короткого верхнього одягу у ЛРК зафіксована лексема *курта*: "... и(ж) прошло(и) суботи А(н)ѣдрусъкова жона до ми(л)нѣ ... ходила, в которо(и) А(н)ѣдрусихи еи власную фале(н)дишовую, подшитую з сребными кгузами, ... ку(р)ту в лазнѣ тотъ хлопецъ, вкравши, додому к Василю, яко пну своему, прине(с)ши, оказа(л) ..." [ЛРК, 33]; "... чи з уми(с)лу свого ту(ю) ку(р)ту вкраль, питали ..." [ЛРК, 33]; "... наказали(с)мо си(м) декърето(м) наши(м), абы тая Пара(с)ка Остапыха такъ в рухомы(х) реча(х) в шацова(н)ю ку(р)ти ... и и(н)шихъ реча(х) до выплацена уйстилася ..." [ЛРК, 84]. На думку Є. Тимченка [МСТ 1, 392], ця лексема є безпосереднім запозиченням із лат. *curtus* "куртка" і була зафіксована "Актами Бориспольського мейського уряду 1612–1699 гг." та в "Протоколах Полтавського полкового суда". М. Фасмер вказує на польське посередництво при запозиченні цього латинізма: < пол. *kurta, kurtka* < лат. *curtus* "короткий" [Фасмер 2, 429-430]. Інші вчені допускають можливість угорського посередництва: "запозичене, очевидно, через польське та угорське посередництво (уг. *kurta* "короткий") з латинської мови; лат. *curtus* "короткий, обрізаний; неповний" споріднене із псл. **kortьkъ*, укр. *короткий*" [ЕСУМ 3, 158].

Нижній поясний одяг, представлений у ЛРК лексемою *плахта* – "святковий жіночий поясний одяг із візерунчастої (або картатої) кольорової вовняної тканини, який вдягали поверх сорочки" [ЛіФ, 394] < пол. *plachta* < д.-в.-н. *blaha* < ст.-лат. *plasta* [Machek, 370]: "... се(м)ряга бѣлая, рубахъ триєдина то(н)ка и двѣ просты(х), плахо(т) двѣ – че(р)татую добрую, а другую синя(т)ку ... безъ вшеляки(х) ту(р)баци(й) пра(вѣ)ны(х) ѿ(т)дати ..." [ЛРК, 90]. Не поділяють думку В. Махека укладачі ЕСУМ, вказуючи на праслов'янське походження цієї лексеми: псл. *plaxъta* "полотно, простирadlo, покривало, навіс", очевидно, похідне утворення від *plaxa* "плаха" (пор. укр. *плаха* "складова частина невода, полотнище невода; верхня частина свинячої туші – шар сала"); необгрунтоване виведення західнослов'янських форм від двн. *flah* "плоский, рівний" або із герм. *flahta* (двн. *flech*) "шмаття, лахміття, ганчірка"; сумнівне також пов'язання із двн. *blaha* "грубе льняне полотно, простирadlo", свн. *blahe*, нвн. *Blahe* "парусина, брезент", австр. *blächn* "штори" [ЕСУМ 4, 433].

Широко представлена у писемних пам'ятках староукраїнської мови номенклатура головних уборів українців, яка "тісно пов'язана з конкретно-історичними умовами життя народу й відображає не тільки наслідки етнокультурних зносин слов'ян, а й соціальну приналежність, сімейний стан, територіальне походження носіїв" [Історія 1983, 395]. Активізація цієї групи лексики припадає на другу половину XVII ст. Зокрема, в писемних пам'ятках зафіксовані лексеми *брить* "солом'яний капелюх" < іт. *ombrello* "парасолька" [Фасмер 1, 214] (1588 р., 1749 р.); *капелюхъ* "підбита хутром шапка" < пол. *kapeluch* < іт. *cappeluccio* [Brückner, 217] (1716 р.), на південно-східній території Лівобережжя ця лексема позначала різновид вушанки (пор.: "Капелюхъ м. капелюха ж. запд. юж. малахай, ушастая шапка" [Даль 2, 87]); *кучма* "волохата чоловіча і жіноча хутрова шапка, вкрита чорним смушком" < угор. *kicsma* [Brückner, 279; Фасмер 2, 438]; *макгерка* "угорська шапка" < пол. *magierka* "т.с." < угор. *magyar* "мадяри" [Brückner, 317], ця лексема побутувала переважно в західних областях, про що свідчить "Актова книга Житомирського міського уряду 1606 р." (335 зв.) тощо.

ЛРК зафіксована лексема *шапка* (8 разів на 100 актів) на позначення "хутрового головного убору": "... тую шапку че(р)воную фале(н)дишовую, куницею обложеною, ... позналь" [ЛРК, 71]. На думку М. Фасмера, ця лексема запозичена через ср.-в.-н. *schapel* < ст.-фр. *chapel, chape* < лат. *sappa* [Berneker 1, 484; Miklosich, 337]; вчений висуває припущення, що в російську мову це слово могло бути запозичене (так само, як і в українську мову) через пол. *szarka*. Запозичення слова *шапка* безпосередньо зі ст.-фр. *chape* за часів Анни Ярославни, дочки Ярослава Мудрого, на думку М. Фасмера, є сумнівним, оскільки фр. *ch* аж до XIII ст. вимовлялося як *tš* [Фасмер 4, 406].

В акті № 19 (від 6 грудня 1654 року) зафіксована ще одна лексема, яка номінує різновид головного чоловічого убрання – *шлик*: "... и тотъ Власовичъ з Я(ц)ка Ялозьки, Иванова зятя, шли(к) соболѣй ка(р)мазиновы(и), з голови схопи(в)ши, к себе взя(л) и не ѿ(т)да(л)" [ЛРК, 32]; а в акті № 21 (від 17 лютого 1655 року): "... чарку в шликку знашо(л) ..." і в цьому ж акті: "Которо(и) шапки и ѿ, шукаючи, чарку ту самую, а не в шапѣце знашовъши ..." [ЛРК, 34]. Є. Тимченко вказує на латинське коріння цієї лексеми "*šlik*" [МСТ 2, 498], яка була презентована у пам'ятках староукраїнської писемності ще в кінці XVI ст. (1596 р.) зі значенням "висока хутряна шапка конічної форми". М. Фасмер зауважує, що ця лексема позначала "шапку, чепець, жіночий головний убір", і походила від рум. *islic* "висока шапка у бояр" [Фасмер 4, 455]. Вчений вказує, що укр. *шлик*, рос. *шлык* < пол. *šlyk* є скороченою формою від *башлык* "вид капюшона" < пол. *baszlyk* < тур., крим.-тат., азерб., тат. *bašlyk* "головний убір" < *baş* "голова" [Фасмер I, 139]. ЛРК фіксує лексему *намѣтка* на позначення "святкового головного убору у заміжніх жінок, що являє собою покривало із сівкої, переважно лляної тканини, яким запиналися поверх очіпка". Синонімом слугувала лексема *перемѣтка*, про що свідчить акт № 82: "... же его жона познала перемѣтку на до(ц)цѣ Павлово(й) Литвиновой. Що тежъ Литвинъ зозналь пре(д) sudo(м) наши(м), же "я, пане, суде, купиль ѿную намѣтку у Вакулихи Андрѣихи" " [ЛРК, 85]. Ця лексема, на думку укладачів ЕСУМ, є праслов'янського походження (*nametъka* "накидка") [ЕСУМ 4,35].

В акті № 90 (від 5 червня 1657 року) зафіксована лексема *ра(н)тухъ* [ЛРК, 90], яка номінувала поняття "біла, тонка хустка; вид бавовняної тканини; вид суконної спідниці; лантух, велике рядно; великий мішок" і вперше зафіксована у староукраїнських пам'ятках в кінці XVI ст. (1568 р.) < пол. *rantuch* "рантух, велика хустка" < нім. *Regentuch* "хустка для дощу" < *Regen* "дощ" і *Tuch* "сукно, хустка" [ЕСУМ 5, 25-26]. Зауважимо, що Є.Тимченко подає більш ранню фіксацію писемними пам'ятками цього запозичення – 1561 р. ("Книга Гродская Луцкая") [МСТ 2, 267].

При описі різних головних уборів у пам'ятках використовувалися запозичені лексеми, які характеризують ті чи інші їхні властивості: "шли(к) ... ка(р)мазиновы(и) ..." [ЛРК, 32] < *кармазынь* (XVI ст.) < нім. *Kermezin* < ар. *kirmezi* ("темночервона, малинова тканина") [МСТ 1, 359]; "поясовъ гарусови(х) ..." [ЛРК, 45] < *гарусъ* "кольорова вовняна пряжа, гарус" < фр. *arrus* < *arras* (вперше була зафіксована лексема *гарусъ* в 1568-1573 рр., а *гарусовый* – 1571 р.) [ІСУМ 6, 193]. М.Фасмер вказує ще і на можливість чеського посередництва: < пол. *haras* (XV ст.), *harus*, чеш. *haras* < нім. *Arras, Harras*, яке походить від назви міста Аппас у північній Франції [Фасмер 1, 395]; "фале(н)дишовую ... курту ..." [ЛРК, 33], "шапку ... фале(н)дишовую..." [ЛРК, 71], тобто з "тонкого голандського або англійського сукна" < нім. *fein lündisch* [МСТ 2, 452], вперше було зафіксовано у староукраїнських пам'ятках в кінці XVI ст. (1596 р.).

Підсумовуючи, зауважимо, що на відміну від звукової та граматичної будови мови, її лексичний устрій не є статичним. Яскравим підтвердженням цього є пам'ятки староукраїнської писемності XVI-XVIII ст., зокрема "Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст." Аналіз цієї пам'ятки виявив тяжіння до мовної традиції попереднього періоду, яка йшла від давньоруської мови, а також наявність мовних норм церковнослов'янської мови.

"Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст." фіксує значну кількість лексичних запозичень на позначення понять, пов'язаних із фізіологічним буттям людини, її фізичних та психічних станів, ознак, рухів; на позначення родинних зв'язків і стосунків; на позначення різних форм розумової діяльності людини; на позначення реалей побуту, наукової термінології з різних сфер знань тощо. Кожне запозичення має свою історію проникнення на українськомовний ґрунт. Чимало слів було запозичено у мову-реципієнт ще в давньоруський період, але більшість потрапила до словника староукраїнської мови саме у XVI-XVII ст. Лексеми переймалися як безпосередньо з мови-джерела, так і через посередництво інших мов. Значна кількість лексичних запозичень у досліджуваній період була перейнята мовою-реципієнтом через посередництво польської мови, оскільки українсько-польські мовно-культурні, соціально-економічні і політичні контакти були чи не найінтенсивнішими у досліджуваній період.

Процес переймання лексичних запозичень українською мовою по-різному коментується в лексикографічних джерелах; розбіжності спостерігаються у висвітленні питань шляхів і часу запозичування. Опрацювання пам'яток української мови XVI-XVII ст., "Лохвицької ратушної книги другої половини XVII ст." зокрема, дозволило внести уточнення щодо шляхів і часу засвоєння українською мовою латинізмів, полонізмів, германізмів тощо, проте вважати цю складну проблему вже

розв'язано було б передчасним. У цьому контексті видається необхідним створення словника лексичних запозичень, який би відбивав часові рамки і шляхи проникнення запозичених лексем в українську мову і базувався б на найновіших дослідженнях різножанрових і різночасових пам'яток та на найповніших сучасних карто-теках історичних словників слов'янських мов.

Большой интерес лингвистов к проблеме заимствования лексических элементов и их адаптации к системе языка-реципиента обусловлен огромным количеством этих элементов в украинских письменных источниках XVI-XVII веков, в том числе и в "Лохвицкой ратушной книге второй половины XVII века". Анализ источников староукраинской письменности XVI-XVIII в. показал предрасположенность к языковой традиции предыдущего периода, наличие разнотематической праславянской лексики. Интенсивное развитие лексической системы староукраинского языка, обусловленное культурно-историческими событиями XVI-XVIII в., способствовало крупнейшей в истории развития украинского языка "волне" заимствований; каждое лексическое заимствование имеет свою историю: период заимствования, пути вхождения в заимствующий язык, многоуровневую адаптацию.

Ключевые слова: заимствование, язык-реципиент, многоуровневая адаптация.

Great interest of linguists to problem of acceptance of lexical adoptions and their adaptation into system of language-recipient is caused by large quantity of theses adoptions inside Ukrainian literate sources of XVI-XVII centuries, in particular in "Lokhvyts'ka Ratushna Kniga drugoyi polovini XVII st." ("Book of Lokhvytsa's city hall of second half of XVII century"). Analysis of sources of ancient Ukrainian literal of XVI-XVIII centuries have explained trends to language traditions of prior period, presence of ancient Slavyanian lexics of different subjects. Intensive building of lexical system of ancient Ukrainian language was caused by culture-historical events of XVI-XVIII centuries. This building had triggered a most significant in history "wave" of adoptionst, each of them has it's own history, that includes time of reception, way of intrusion and multilevel adaptation.

Key words: adoption, language-recipient, multilevel adaptation.

Література:

1. *Акты Нежинского магистрата*. Отрывки из нежинских магистратских книг 1657–1674 г. – Чернигов, 1887.
2. *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. – Чернигов, 1912–1914. – Вып. II. – 1670.
3. *Архив Юго-Западной России*, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – 1909. – Ч. 8. – Т. III.
4. *Архив Юго-Западной России*, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. – Киев, 1859–1914. – 1597 – I/VI, 200.
5. Бурячок А.А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. – К., 1961.
6. Галятовскій І. Ключъ разумѣнія. – К., 1659.
7. Документи Львівського Ставропігійського братства: рукопис кін. XVI – серед. XVII ст.
8. Жизнь Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыне // Акты, изданные Временной Комиссией, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – К., 1849. – Т. II.
9. Зизаній Л. Лексис. – К.: Наукова думка, 1964.
10. Зинівій К. Вірші. Приповіді посполиті. – К.: Наукова думка, 1971.
11. Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – 743 с.
12. Лазаревский А. Цеховые акты Левобережной Малороссии (1622–1645) (Окремий відбиток. – 1633.)
13. Лексикон латинський Є.Славинецького. Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського. – К.: Наукова думка, 1973. – 320 с.
14. Малорусские домашние лечебники XVIII в. // Киевская старина, 1890. – Т. XXVIII.
15. Марковский М. Антоний Радивиловский, южнорусский проповедник XVII в. с приложением неизданных проповедей из рукописных "Огородка" и "Вѣнца" – К., 1894.

16. Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Львів, 1896–1906.
17. Проблеми вивчення історії словникового складу мови // Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983 – С. 5-15.
18. Протоколи Полтавського полкового суда в рукописах. – Т.1.
19. Рукописний хронограф: Кроника си есть лѣтописецъ изъ розныхъ многихъ кроникаровъ діалектомъ рускимъ написана до 1656 лѣта чрезъ много лѣтъ дописана 1771.
20. Онышкевич М.О. Польские элементы в диалекте бойков // Исследования по польскому языку. Сборник статей. – М.:Наука, 1969. – С. 229-253.
21. Трубачев О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках. – М.: Наука, 1966. – 234 с.

Список умовних скорочень:

ЕСУМ	Етимологічний словник української мови. У 7 т. // За ред. О.С.Мельничука – Т. 1. – К., 1982; Т. 2. – К., 1985; Т. 3. – К., 1989; Т. 4. – К., 2003; Т. 5. – К., 2006.
ІСУМ	Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. – Львів, 1994; Вип. 1. – Львів, 1994; Вип. 2. – Львів, 1994; Вип. 3. – Львів, 1996; Вип. 4. – Львів, 1997; Вип. 5. – Львів, 1998; Вип. 6. – Львів, 1999; Вип. 7. – Львів, 2000; Вип. 8. – Львів, 2001; Вип. 9. – Львів, 2002; Вип. 10. – Львів, 2003; Вип. 11. – Львів, 2004; Вип. 12. – Львів, 2005; Вип. 13. – Львів, 2006; Вип. 14. – Львів, 2008.
ІСУЯ	Тимченко Є. Історичний словник українського язика. – Х.-К.: Державне видавництво України, 1930-1932. / Фотопередрук О.Горбача. – Т. 1. – München: Verlag Otto Sagner, 1985.
МСТ	Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст. – К.; Нью-Йорк, 2003. – Кн. 1-2.
ЛРК	Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986.
Даль	Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – СПб., т. 1-4. – 1880-1882.
Фасмер	Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. – Т. 1. – М., 1964; Т. 2. – М., 1967; Т. 3. – М., 1971; Т. 4. – М., 1973.
Срезн.	Матеріали для Словаря древнерусскага язика по письменнымъ памятникамъ. Трудъ И.И.Срезневскаго. – СПб., т. 1–3, 1893–1912.
Шанский	Этимологический словарь русского языка / Под руковод. и ред. Н.М. Шанского. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1963-1980.
Преображ	Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958.
Булька	Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972.
Berneker	Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch, A-mor, Heidelberg, 1908–1913.
Machek	Machek V. Etimologický slovník jazyka českého. – Praha: Nakl. ČSAV, 1971.
Miklosich	Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. – Wien, 1886.